

РУШНИК ЯК САКРАЛЬНИЙ СИМВОЛ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Богомолець

Ольга Вадимівна

доктор медичних наук,
народний депутат
Верховної Ради України

Богомолець

Ольга Вадимовна

доктор медичних наук,
народний депутат
Верховної Ради України

Bohomolets Olha

MD, people's deputy
of Verkhovna Rada of Ukraine

***Анотація.** У статті показано, що широке використання вишитих рушників у сучасній обрядовій практиці українці, супроводжується виразним дефіцитом знань про його походження та символіку змісту. Між тим, орнаментований рушник, як доведено у роботі, був одним із небагатьох феноменів, який незмінно зберігав свій зміст у різних світоглядних традиціях, позаяк вважався не тільки оберегом, а й засобом забезпечення сакрального зв'язку зі світом божественним. Поряд з іншим говориться, що орнаментований рушник (убрус) в традиційній обрядовій практиці тривалий час був не стільки засобом естетичного оздоблення хатнього інтер'єру, скільки одним із елементів обрядової практики, спрямованої на відтворення світопорядку, конструювання долі та забезпечення добробуту.*

***Ключові слова:** вишивка, рушник, символ, обрядова практика, убрус, набожник, утирач.*

***Постановка проблеми.** Незважаючи на важливу роль вишивки в процесі формування символічного ряду української культури, зараз вона розвивається радше як данина моді, що часто проявляється у несвідомому відтворенні традиції, зміст якої залишається поза увагою не тільки пересічних українців, а й наукової спільноти. Звичайно, в даному контексті йдеться не стільки про забуття техніки української вишивки, позаяк останнім часом увага до них невинно зростає, скільки про втрату чи, якщо бути більш точними, трансформацію, історично сформованого символічного та функціонального значення вишивки у житті людини. Сьогодні вишивка — це національний символ, а подекуди — прикраса, між тим, ще навіть у минулому столітті вона несла в собі деякий символічний зміст, який мав чітко окреслене утилітарне значення. Так, приміром, Б. Рибаків, розкриваючи особливості сакрального простору дому слов'ян, приділяє багато уваги символіці та функціональному призначенню орнаменту на різних побутових речах, в тому числі й вишивки. На думку дослідника більшість речей, що знаходилися в слов'янському домі, мали чітко виражене захисне значення. Однак, як зауважує Б. Рибаків, функції окремих орнаментованих речей були значно ширшими — вони використовувалися як засіб конструювання майбутнього [28].*

Ступінь розробки проблеми. Хоча орнаментований рушник, подібно до ікони та хліба супроводжував усі події життя українців, сьогодні ми маємо вкрай обмежені відомості про ті причини, які зумовили його широке використання в обрядо-

вій та звичасвій практиці, а відтак і витокі цього унікального символу української культури. Адже в сучасній соціогуманітарній науці відсутня чітка інтенція на вивчення символічного ряду української народної культури, а тому зміст орнаментованого рушника залишається поза увагою широкого кола фахівців. Тільки окремі проблеми символічного та функціонального значення обрядових рушників були висвітлені у роботах Є. Антонової [1], Н. Дорогої [11], Т. Кара-Васильєвої [14], С. Китової [15], А. Кульчицької [17], Є. Причепія [27] та ін. Не кращою видається ситуація й щодо висвітлення причин чи особливостей використання вишитих рушників у обрядовій практиці українського народу. Цій проблемі лише побіжну увагу присвятили деякі українські етнографи, серед яких передусім хотілося б згадати Л. Борщенко [5], Ф. Вовка [8], О. Воропая [9], Р. Захарчук-Чугай [13], Я. Поліщука [24] тощо. Їхні роботи разом з окремими збереженими в низці українських регіонів народними традиціями є важливим емпіричним тлом для теоретичного осмислення змісту та функцій українського вишитого рушника.

Зважаючи на дефіцит праць зі згаданої тематики, метою нашого дослідження стало розкриття символічного та функціонального значення українського вишитого рушника як сакрального символу української культури.

Основна частина. Наявні в сучасному дискурсі дослідження змістовного чи функціонального значення вишитого рушника зазвичай супроводжуються зауваженням про те, що він увійшов в обрядову практику українців з незапам'ятних часів і несе в собі багато язичницьких символів [17]. При цьому не акцентується увага на тому, що питання про витокі української ідентичності залишається спірним — різні історики пов'язують її початок із різними історичними епохами: Галицько-Волинського князівства (пізніше Руського королівства) (XII–XIV ст.), Великого князівства Литовського (XIV–XVI ст.), Речі Посполитої (з другої половини XVI ст.), козаччини (з першої половини XVI ст. до ліквідації підросійської Гетьманщини). Між тим у сучасній науці панує думка, що модерна українська ідентичність зародилася на початку XIX ст. і кристалізувалася під впливом “народництва” [32]. Іншими словами, українська ідентичність — це відносно молодий феномен, який сформувався після прийняття християнства, а тому рушник, як носій

великої кількості язичницьких символів, спочатку мав увійти в обрядову практику тих народів, які проживали на цій території і тільки згодом, набувши християнізованих рис, стати сакральним символом українського дому, а в сучасну добу — усієї української культури.

Зауважимо, що сьогодні немає однозначних відомостей про час входження орнаментованого рушника у сакральний простір дому та обрядову практику тих народів, що проживали на території сучасної України й узяли участь у етногенезі українців. Це зумовлено відсутністю збережених до наших днів пам'яток матеріальної культури та чітких письмових відомостей про наявність чи використання орнаментованих рушників в дохристиянській слов'янській культурі. Така ситуація дала підстави багатьом українським дослідникам стверджувати, що орнаментований рушник як своєрідний сакральний символ обрядової практики став рецепцією візантійської культурної традиції на руських теренах [10, 7].

Поширення у Візантії звичаю прикрашати сакральні споруди дорогоцінними тканинами не викликає жодного сумніву — подібно до того, як безумовним, вважається факт появи тут першого образу Христа. Зокрема, від часу зародження іконопису у Візантійській імперії була поширена легенда про створення першої ікони — “Спас Нерукотворний” [26]. Вважалося, що вона була нерукотворним феноменом, оскільки Христос добровільно відобразив свій лик на білому убрусі для царя Едеси Авгаря [26, 61]. Однак думка про запозичення Руссю традицій жіночого рукоділля, — вишивки, ткацтва або гаптування, — з Візантії, на наш погляд, видається малоімовірним, позаяк усі археологи свідчать про те, що усі ці промисли були на теренах Русі задовго до приходу християнства візантійського зразка [29]. Крім того, більшість дорогоцінних тканин були надбанням найзаможніших верств населення та соціальних інститутів, а тому не могли легко проникати в обрядову практику простонароддя. В той час, як орнаментований рушник, як свідчать наявні сьогодні етнографічні відомості, був невід'ємною частиною інтер'єру та обрядової практики передусім сільського населення.

Самобутність змісту та функціонального призначення рушника у слов'янській обрядовій практиці підтверджують зауваги Б. Рибаківа про широке використання орнаментованих (в тому числі

й вишитих) рушників у дохристиянські часи. Зокрема, дослідник стверджує, що “язичницькі моління в давнину часто проводилися біля священних дерев, обвішаних убрусами — рушниками (“набожниками”), а саме на рушниках і зустрічається найчастіше зображення жіночих божеств” [28, 593]. Подібне припущення можна підтверджується й окремими заувагами Р. Захарчук-Чугай, яка, досліджуючи декоративне мистецтво та світогляд поліського населення, звертає увагу на особливе вшанування дерев. Зокрема, дослідниця акцентує увагу на тому, що на Поліссі не прийнято рубати віковічні дуби. На них люди здавна приходили дивитися [13, 317], а на великі свята їх могли оздоблювати рушниками. Про збереження в українській обрядовій традиції шанобливого ставлення до придорожніх “хвигур”, які під впливом християнізації перетворилися на придорожні розп’яття, пише і Ю. Лашук [18, 29]. Зважаючи на це, та, беручи до уваги консервативність поліського світогляду, можемо припустити, що згаданий Б. Рибаківим звичай прикрашати дерева та боввани рушниками, частково зберігся у християнізованому вигляді до наших днів, позаяк на в’їздах у більшість українських сіл донині зустрічаються прикрашені стрічками та рушниками розп’яття [4].

Збереженість великої кількості різних елементів язичницької обрядової практики в українській християнізованій культурі в поєднанні із прагненнями Б. Рибаків та багатьох інших дослідників довести, що рушник широко використовувався в обрядовій практиці слов’ян дохристиянського періоду, з необхідністю породжує питання про причини відсутності хоча б побіжних письмових згадок, які б засвідчили широке використання в той час орнаментованих рушників. Однозначної та безсумнівної відповіді на це питання сьогодні ми не маємо, а відтак користуємося тільки припущеннями та екстраполяціями, які дозволять сформулювати хоча б відносно цілісне уявлення про зміст та особливості використання орнаментованих рушників в традиційній обрядовій практиці, в тому числі й на теренах України. В цьому контексті показовими можуть стати роботи Б. Рибаків, який, досліджуючи символіку слов’янської вишивки та розкриваючи її практичне значення в обрядовій практиці слов’ян, веде мову про “полотенца” (рос.), “набожники” (рос.) і “убрусы” (рос.), які, як стверджує дослідник, мали подібне функціональне значення, а від-

так поняття могли використовуватися як синонімічні [28, 593]. Ця особливість, на наш погляд, є вкрай важливою, оскільки дає можливість виявити символічне значення орнаментованого рушника в світогляді та обрядовій практиці слов’ян.

Визнаючи правомірність використання Б. Рибаківим слів полотенеце, набожник і убрус, як синонімічних, ми водночас маємо визнати, що в кожному з цих слів закладений власний первинний зміст. Приміром, на нашу думку, слово “полотенеце” могло використовувалося як зменшувальна форма слова “полотно”, яким позначається шматок тканини льняного походження, однак, на відміну від зазначених вище слів, без уточнення його функціонального застосування. Слово ж “убрус”, котре, скоріше за все, має загальнослов’янське походження (в різних формах воно присутнє в давньоруських рукописах (“Житіє Кондрата”), а також в українській, болгарській, сербській, словенській, чеській та польській мовах) і котре найчастіше вживається у значенні “жіночий головний убір у вигляді платка або накидки на голову”, спочатку, як зауважується у “Етимологічному словнику російської мови” М. Фасмера, використовувалося в значенні “тканина для обтирання”. Причому Фасмер виводить функціональне значення цього слова з церковнослов’янської, де воно означало “брисати” — себто: “терти” “обтирати” [34]. Оскільки ж церковнослов’янська мова вважається формою давньоболгарської, то можна дійти висновку, що й саме слово “убрус” має давньоболгарське походження із відповідним функціональним значенням — “обтирати”, поряд з іншим несе в собі інтенцію на окреслення когось (лику, як це було з ликом Христа на іконі “Спас Нерукотворний” чи католицькій реліквії “Плат Вероніки”), або чогось (простору).

Поряд з вказаним привертають увагу запропоновані у словнику В. Даля уточнення змістовного навантаження слова “убруса”, яким в новгородській й тверській губерніях позначався поріг, а на Псковщині словом “убрусье” позначали зернові висівки [33]. Висівки ж, як побічний продукт, утворюються внаслідок тертя жорнів, або, коли їх іще не винайшли, внаслідок обробки зерна на зернотерках.

Очевидно, що виходячи із позначення словом “убрусье” висівок пояснити зміст орнаментованого рушника складно, між тим його споріднення з порогом, який мав непересічне символічне значення

в слов'янському та українському домі, привертає увагу. Нагадаємо, що донині в українській мові збереглося і широко використовується слово “брус” у значенні “дерев'яна балка”, причому ці балки, як відомо, використовували не тільки для зведення чи зміцнення самої будівлі, а й закріплювали на підлозі в дверному пройомі — тут “брус” слугував порогом, межею між простором оселі та простором поза нею [3]. Крім того, глибоко символічне значення мала балка, на якій трималася стеля. По-перше, ця балка знаходилася у верхній частині будівлі, а тому символізувала зв'язок зі світом небесним, однак, з іншого боку, до цієї ж балки прив'язувалася колиска — символ нового народження. Відповідно, центральна балка будівлі символізувала вертикальні соціальні зв'язки, а тому могла розглядатися як дорога, яка розмежує різні світи, одночасно пов'язуючи у єдине ціле живих, мертвих і ненароджених. Таке ж символічне значення мав і поріг — який у міфологічному світогляді був символом зв'язку між простором “Свого” та “Чужого”. Наше припущення цілком суголосне зауваженням Б. Рибаків з приводу використання слова “полотенце” у значенні дошка, яка використовувалася у будівництві житла [28, 480].

Звичайно, сказати з високою долею вірогідності, що існував прямий зв'язок між брусом і убрусом, сьогодні надзвичайно складно, між тим символічні конотації згаданих нами феноменів, дають можливість припускати, що слово “убрус”, поряд з іншим, могло позначати поріг, який символізував чітко оформлення простору хати — вона після побудови порога отримувала “убрус” (обрамлення, окреслення) — оформлення з чітко визначеним символічним місцем зв'язку різних світів [2].

Поширення слова “убрус” у давній Русі, підтверджують і письмові пам'ятники XI ст. Приміром у “Житті Кондрата” слово “убрус” використане в значенні “рушник-утиральник” (“... и оуброусомь отирааше лице свое”) [23], що дає підстави стверджувати, що і саме слово, і предмет з відповідним функціональним застосуванням, який цим словом означався, були відомі ще за тих часів. Функціональне значення предмета, що у слов'янській культурі позначався словом “убрус”, фактично не змінилося за багато століть, адже, з одного боку, убрус використовувався для “обтирання”, тобто мав утилітарне призначення, а з іншого — мав обрядове значення, яке, ймовірно, вибудовувалося на

тлі практичного використання та змістовних конотацій використання даного слова.

Як бачимо, наше припущення про те, що слово “убрус” передувало слову “рушник”, дає можливість пояснити і зміст орнаментованого рушника, і причини його широкого використання в обрядовій практиці — окреслення території свого та захист через відкидання усього стороннього, зовнішнього. Між тим, це не дає зовсім ніякого пояснення причин занепаду слова “убрус і перехід до вживання слова “рушник”. Найбільш розповсюдженою є думка, що “рушник” етимологічно походить від слова “руки”, або давньослов'янського “руце” [16], оскільки первинно він слугував засобом для витирання рук. Між тим, не варто забувати, що полотно для витирання рук довгий час називалося “утирач”, “втирач” і навіть “трепка” [7], що не дає підстав пов'язати його із словом руки (“руце”). Звичайно, не виключено, що всі три слова якийсь час функціонували паралельно, більш-менш в один час — можливо, в різних місцевостях. У свою чергу, твердження, які зустрічаються в деяких аматорських текстах, нібито “рушник” походить від слова “рушити” в сенсі “руйнувати” або “рвати” [25], не витримують жодної критики. Адже, у такому випадку, рушник перетворюється на кусок відірваної від цілого полотна тканини. Для “утиральника” це ще прийнятно, але, якщо йдеться про такий важливий елемент обрядової практики як рушник, “убрус”, який, крім того, використовували як жіночий головний убір, то він аж ніяк не міг бути відірваним куском. Навпаки, він мав би одразу ж виготовлятися цілісним.

Наше припущення повністю підтверджується й збереженими, наприклад, у Замку-Музеї Радомисль, до нашого часу старовинними рушниками, полотно для яких ткалося одразу ж набагато вужчим, ніж для виготовлення інших речей, а потім розрізалася на відміряні частини. Зауважимо, що, на відміну від цілісного полотна, яке використовувалося для інших побутових чи обрядових речей, полотно для рушників ткалося з самого початку позначеним знаком міри. Для цього в місцях, де згодом полотно для рушника мало розрізатися на частини, замість нитки використовувалася соломина, завдяки якій заздалегідь планувався розмір полотна для рушника. В регіонах, де соломину не використовували, такою мірою могли слугувати кольорові смуги, які мали залишатися по краях рушника після розрізання полотна. Тобто, полотно, яке

готувалося для рушників, відразу ж несло в собі ідею міри, завдячуючи якій воно перетворювалося на зменшене, тобто — “полотенце”.

Як би там не було, однак походження слова “полотенце” не дає можливості пояснити причини виникнення слова “рушник”. Це зумовлює повернення до первинного зауваження, що слово “рушник” має змістовні конотації зі словом “руки”. Ця думка найбільш плідно, хоча й непрямом, представлена у словнику В. Даля. Його укладач хоч і не розглядає етимологічних витоків слова “рушник”, все ж згадує про нього, відсилаючи до слова “руки” та інших похідних від нього слів. Приміром, він акцентує увагу на тому, що від слова “рука” пішло багато змістовно різних слів, а саме: похідне від рука слово “ручь” означало заклад за боржника, “рученик” — початок, повне веретено пряжі, “ручешник” — тонке полотно, “рученец” — міра часу або перший ступінь віку, перший умовний термін після пологів, “ручник” — вчена людина, яка підписує прохання селян від їх імені [33]. Водночас, як показано у словнику, усі згадані нами слова, були поширені тільки в окремих регіонах Російської імперії. Між тим, зважаючи на те, що російське “рукобитие” в українській мові зустрічається як “заручини”, яке в обох випадках означало домовленість, маємо всі підстави припустити, що й слово “рушник” було однією з зазначених вище конотацій. Адже, з одного боку, рушник — це відрізаний від повнометражного цілісного полотна фрагмент — міра тонкого полотна, на якому прописане у вигляді орнаменту своєрідне звернення/прохання/заклинання до Всесвіту/Бога і яке дане як заклад (жертва). Крім того, обрядові функції рушника були тісно пов’язані з ідеєю домовленості про одруження, запорукою якої виступали подаровані рушники, які поряд з іншим несли ідею зв’язку. Приміром, після заручин, наречена, яка подарувала рушники сватам, вона ще не дружина, але вже пов’язана домовленістю.

Обґрунтовуючи думку про те, що рушник слугував символом зв’язку, варто зацентрувати увагу на тому, що в такому випадку він уподібнювався до дороги, яка, з одного боку, визначала напрям руху, а з іншого — слугувала окресленням простору “свого”, у підсумку чого рушник трансформувалася в магічний оберіг, який захищав від усього лихого. У цьому випадку стає зрозумілим звичай зав’язувати рушники на хрестах, формуючи своєрідне коло —

воно могло слугувати не тільки для його вшанування, а й символом того захисту, який надає Христос віруючим людям у всіх чотирьох сторонах світу. Подібне значення мабуть мали рушники і в хаті — тут вони слугували не тільки додатковим оберегом, який розміщувався з усіх сторін, але й своєрідним зверненням про захист та добробут.

Виходячи із змістовного, функціонального та сакрального призначення рушників-убрусів, стає більш зрозумілою поява слова “набожник” (варіант: “божник” [12, 48.]), використовуваного в XIX–XX ст. для позначення рушника як на Чернігівщині [30, 464], так і на півночі Росії, то його етимологія пов’язується, знову ж таки, з функціональним призначенням: ним прикрашали богів, а згодом — ікони або іконостаси, забезпечуючи тим самим з ними зв’язок. Ця традиція, на наш погляд, має давнє коріння і має глибше, ніж просте пошанування, символічне значення. Зокрема, розглядаючи народний звичай прикрашати “завесками” [7] (поліське) “богів” не варто забувати про пануюче в народному світогляді двовір’я. У підсумку цього в релігійних явленнях та обрядовій практиці українського народу постійно спостерігалися прояви міфологічного синкретизму, який проявлявся й у звичаї прикрашати рушниками ікони. Так, з одного боку, цей звичай міг розглядатися як жертва — символ пошанування і водночас запорука виконання прохання. Саме цим можна пояснити пануючий в Україні на зламі XIX–XX ст. звичай вишивати рушник до великого свята. З іншого боку, рушник (або убрус), міг розглядатися як символ прилучення божества до людини та її життєвого світу. Приміром, Д. Овсяннико-Куликовський, аналізуючи особливості притаманного індо-аріям міфологічного мислення, підкреслював, що людина в міфологічній свідомості була наділена великою космічною силою, яка проявлялася посеред іншого у здатності керувати і навіть маніпулювати богами [22, 188]. Вказане припущення підтверджується й збереженою до нашого часу патріархальною традицією одягати хустку (а в окремих регіонах — убрус) дівчині у день її весілля. Зав’язана сveckрухою хустка (убрус, плат тощо) — це символ заміжньої жінки, яка у традиційному суспільстві ставала, з одного боку, підпорядкованою чоловікові та його родині, а з іншого — отримувала захист і покровительство як з боку чоловіка так і усієї його родини. Виходячи із цього, можна припустити, що рушник на іконі був

свого роду запорукою зв'язку з “богами”, запорукою їх захисту, і навіть більше — рушник на іконі міг символізувати своєрідне навернення святих до проблем людини та її родини.

На користь цієї думки слугують зауваги Л. Леві-Брюля щодо особливостей вербального позначення різних явищ у ранніх суспільствах, де особлива увага надавалася деталям, у підсумку чого формувалися додаткові слова для позначення, на наш погляд, споріднених явищ [19, 115]. Виходячи з цього, маємо всі підстави визнати, що використання різних позначень для змістовно близьких явищ було зумовлене різноманіттям функціонального використання орнаментованих рушників. Вони, так само як і домашні ікони, використовувалися як в родинних, так і громадських обрядах: народження та хрещення дитини, проводи до війська, весільна та поховальна обрядовість, обряди, спрямовані на добробут та врожай, захист спільноти від усіляких негараздів тощо [1]. Показово, що за свідченням Н. Дорогої, функціональне значення рушника частіше за все визначалося особливостями орнаменту та своєрідністю кольорової гами оздоблення [11]. Приміром, у родильній обрядовості частіше використовувалася або ж орнаментовані ткани рушники (точніше навіть сказати, полотнища, полотенця), або ж рушники оздоблені тільки червоною ниткою — вона була символом “красної долі” (новонародженої дитини, або ж молодят). Використання чорної нитки в оздобленні таких рушників було неприпустимим, в свою чергу, у поховальних обрядах, могли також використовуватися рушники, виготовлені із темного (аж чорного полотна), крім того поховальні рушники вишивалися чорною ниткою.

Зауважимо, що символічне значення рушника збереглося й у рушниках утилітарного призначення — утирачах, утиральниках, трепках тощо. Вони слугували символом гостинності та прихильності, яка, за твердженням Є. Антонової, проявлялася передусім в тому, що господиня, на знак поваги до гостя, вішала йому рушник на плече, брала кухоль з водою і люб'язно зливала воду на руки [1]. У багатьох поліських селах цей звичай зберігся до сьогодні, і, що важливо, стосується він не тільки гостей, але й господаря та тих його неодружених синів, які включені до повноцінного господарського циклу. У випадку, коли в одній хаті проживає кілька поколінь, господиня подає рушник і кухоль

з водою тільки господарю та гостям; в свою чергу, невістки або дочки подають рушник молодшим чоловікам родини. На наш погляд, цей звичай добре відображає не тільки родинну ієрархію, але й спрямований на скріплення родини вузами родинності та любові. За свідченням тієї ж Є. Антонової, на одному із старовинних рушників є надпис: “Лице сухо витирай і мене не забувай” [1]. Не буде мабуть перебільшенням стверджувати, що цей звичай є проявом родинної магії.

Зауважимо, що ідея єдності з вищими силами, яка від самого початку була закладена і в змісті убрусу, як елементу язичницької обрядової практики, отримала свій розвиток у християнській культурі. Адже, саме перші християни створили переказ про нерукотворний лик Христа, “образ нерукотворний” для едеського царя, який не мав змоги самостійно прийти на зустріч зі Спасителем. Відповідно, відображений на білому убрусі лик Спасителя став символом, з одного боку, сакрального зв'язку Христа з вірянами, а з іншого — дорогою до Бога, дорогою у Царство Небесне, яка проходила через Христа. Тісний зв'язок образу “Спас Нерукотворний” з елементами язичницької обрядової практики та символіки, мабуть, став головною підвалиною для широкого вшанування цієї ікони спочатку у давній Русі, а згодом — і в Україні. Адже, для сповненої язичницькими віруваннями свідомості християнізованих русичів, набагато легше було зрозуміти споріднені з їхніми уявленнями образи, ніж прийняти зовсім нові.

На відміну від образу “Спас Нерукотворний”, який з часів запозичення у киеворуську культуру з Візантії, зберігся без істотних змін; ікона “Покрова Богородиці” набула суттєвих етнічних рис. Зокрема, на відміну від візантійських ікон, де Богородицю зазвичай зображували з омофором (довгою широкою стрічкою, на якій були вишиті хрести візантійським літургійним шитвом) в руках, на українських, особливо народних іконах, Богородиця зображувалася часто з вишитим рушником. На наш погляд, ця особливість народних ікон склалася в підсумку органічного поєднання християнського переказу з народними віруваннями, оскільки рушник у руках Богородиці (символ церкви), з одного боку, міг означати поріг, на який вступали віряни на шляху до Христа та Царства Небесного, а з іншого — символізував давній оберіг, який захищав віруючу людину від усіх негараздів. Зауважимо,

що таке тлумачення образу Богородиці Покрови з рушником у руках не входило у дисонанс з церковним світоглядом, який від самого початку розвивав думку про спасіння завдяки посередництву церкви та поширеній тут обрядовості.

Звичайно, зроблені нами припущення можуть викликати сумніви й дискусії. Між тим, вони дають шанс пояснити причини широкого використання тканого полотна в обрядовій практиці слов'ян-язичників, так і українців. Однак, на наш погляд, не варто цілковито ототожнювати ці два випадки. Якщо слов'яни цілком могли використовувати декоровані полотна у низці магічно-обрядових дій, то щодо можливого використання рушників для сакралізації простору дому говорити не доводиться. Як свідчать археологічні дані, слов'яни спочатку жили у напівземлянках, згодом з'явилися курні, а відтак і задимлені хати, які могли оздоблюватися різьбленням, а не полотном, що псувалося і чорніло від диму [31]. І лише, як зауважує Т. Кара-Васильєва, починаючи з XVII ст. шляхта, а згодом і козацька старшина дедалі частіше виявляє інтерес до церковної культури, зокрема - храмового будівництва та оздоблення. Звідти й запозичується звичай прикрашати одяг та житло вишитими тканинами [14, 42]. Поступово, під впливом шляхетських садиб, зміни у способі побудови оселі простонароддя та формування образу української хати в єдності з двоєвірним характером народного світогляду зумовлюються зміни й у її внутрішньому інтер'єрі, де з'являється велика кількість вишитих рушників.

Відзначимо, що точний час їх появи в українському домі окреслити надзвичайно складно. Адже в різних регіонах спосіб будівництва житла зміню-

вався по-різному й завершився тільки на початку XX ст., а відтак можемо однозначно спиратися тільки на ті речі, які достеменно відомі, а саме те, що в XIX ст. український рушник вже був невід'ємною частиною сакрального простору української хати в більшості українських регіонів.

Висновки. Попри позірну багатоманітність знань про українську народну культуру в цілому та українську вишивку як її невід'ємний атрибут, все ж у вітчизняному науковому дискурсі залишається низка тем, які не знайшли глибокого теоретичного осмислення, навіть незважаючи на те, що стали органічною частиною національної символіки. Між тим, об'єктивне та неупереджене дослідження української культури зумовлює й вивчення символічного значення тих її елементів, які незмінно зберігаються протягом століть. Одним із таких символів є український орнаментований рушник. Його вшанування розпочалося задовго до виникнення сучасної української ідентичності й триває до нашого часу. Це, в свою чергу, дає можливість стверджувати спадковий характер тих культур, які існували на теренах сучасної України в різні історичні періоди.

Широке використання вишитих рушників у сучасній обрядовій практиці українців супроводжується виразним дефіцитом знань змісту та символіки вишитого рушника. Між тим, він був одним із небагатьох феноменів, який незмінно зберігав свій зміст у різних світоглядних традиціях, позаяк вважався не тільки оберегом, але й засобом забезпечення сакрального зв'язку зі світом божественним. Поряд із вказаним, вишитий рушник вважається символічним засобом конструювання світопорядку, долі та добробуту.

Література / References:

1. Антонова Є. І. На весілля з рушниками (традиції і сучасність) / Є. Антонова. — Донецьк: Донбас, 2011. — 144 с.
2. Богомолець О. В. Наречення та освячення дитини в язичницькій та християнській традиції: спадкування чи протиставлення / О. Богомолець // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки. Випуск 1 (82). — 2016. — С. 28–34.
3. Богомолець О. В. Символи та обереги сакрального простору українського дому // О. В. Богомолець // Вісник Черкаського університету. — 2016. — № 1. — С. 84–92.
4. Богомолець О. В. Хрест і його місце в процесі історичного розвитку подорожніх образів / О. В. Богомолець // Актуальні проблеми філософії та соціології. — 2015. — Вип. 8. — С. 14–17. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprfc_2015_8_6.

1. Antonova Ye. I. Na vesillia z rushnykamy (tradytzii i suchasnist') / Ye. Antonova. — Donetsk: Donbas, 2011. — 144 s.
2. Bohomolets O. V. Narechennia ta osviachennia dytyny v yazychnytskii ta khrystyianskii tradytzii: spadkuvannia chy protystavlennia / O. Bohomolets // Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Filozofski nauky. Vypusk 1 (82). — 2016. — S. 28–34.
3. Bohomolets O. V. Symvoly ta oberehy sakralnogo prostoru ukrainskoho domu // O. V. Bohomolets // Visnyk Cherkaskoho universytetu. — 2016. — № 1. — S. 84–92.
4. Bohomolets O. V. Khrest i yoho miste v protsehi istorychnoho rozvytku podorozhnykh obraziv / O. V. Bohomolets // Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii. — 2015. — Vyp. 8. — S. 14–17. — Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprfc_2015_8_6.

5. *Борщенко Л.* Народне мистецтво Луганщини у фондах державного музею народної архітектури та побуту України / Л. Борщенко. — Київ: Поліпринт, 2009. — 82 с.
6. *Бременский А.* Деяния архиепископов гамбургской церкви. Кн. III // "Из ранней истории шведского государства: первые описания и законы". — М. РГУ, 1999. — С. 73–74.
7. *Булгакова Л.* Поліський рушник ХХ ст. / Л. Булгакова // Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. Вип. 2: Овруччина. 1995. — Львів, Інститут народознавства НАН України, 1999. — С. 329–340.
8. *Вовк Х.* Студії з української етнографії та антропології / Х. Вовк. — Прага, Український громадський видавничий фонд, [1928?] (Друк. "Легиографія") — 356 с.
9. *Воропай О.* Звичаї нашого народу: етнографічний нарис в 2-х т. Т. 1 / О. Воропай — Мюнхен, Українське видавництво, 1958. — 309 с.
10. *Гріднева Ю. Г.* Еволюція візантійської традиції в іконографії літургійного шитва пізнього середньовіччя [Текст]: автореф. дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.05 / Ю. Гріднева; Харківська держ. академія дизайну і мистецтв. — Х., 2008. — 20 с.
11. *Дорога Н. П.* Рушники Донеччини з бабусиною скрині / Н. Дорога. — Донецьк: ФОР Дмитренко, 2011. — 228 с.
12. *Жайворонок В. В.* Знаки української етнокультури: Словник-довідник. — К.: Довіра, 2006. — С. 48.
13. *Захарчук-Чухай Р.* Народне декоративне мистецтво / Р. Захарчук-Чухай // Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. Вип. 2: Овруччина. 1995. — Львів, Інститут народознавства НАН України, 1999. — С. 293 — 328.
14. *Кара-Васильєва Т.* Історія української вишивки [Текст]: книга-альбом / Т. Кара-Васильєва. — К.: Мистецтво, 2008. — 464 с.
15. *Китова С.* Полотняний літопис України: семантика орнаменту українського рушника / С. Китова. — Черкаси, "Брама", 2003. — 224 с.
16. *Краткий словарь древнерусского языка [Электронный ресурс].* — Режим доступа: <http://old-ru.ru/old.html>.
17. *Кульчицька А. Я.* Орнамент трипільської культури і українська вишивка ХХ ст. / А. Кульчицька; Упоряд., ред. В. Трипачук; Фото В. Кульчицька-Кавка. — Львів: Видавництво Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка, 1995. — 72 с.
18. *Лащук Ю. П.* Народне мистецтво Українського Полісся / Ю. Лащук. — Львів: Каменяр, 1992. — 134 с.
19. *Леви-Брюль Л.* Сверхъестественное в первобытном мышлении / Л. Леви-Брюль. — М.: Педагогика-Пресс, 1994. — 608 с.
20. *Левин И.* Двоеверие и народная религия в истории России / И. Левин ; [Перевод с английского А. Л. Топоркова и З. Н. Исидоровой]. — М.: Индрик, 2004. — 216 с.
21. *Митрополит Іларіон (Огієнко).* Дохристиянські вірування українського народу [Іст.-реліг. моногр.] / І. Огієнко; [Вид. др.]. — Видавництво: Вінніпег, "Волин" (1965) / Київ, Обереги, 1995. — 424 с.
22. *Овсянко-Куликовський Д. Н.* Психология мысли и чувства. Художественное творчество. Основы ведаизма / Д. Н. Овсянко-Куликовський. — СПб.: Изд. т-ва "Общественная польза", 1909. — 235 с.
23. *Подборка древнейших текстов древнерусского извода (Остромирово, Архангельское евангелие, Изборники 1073 и 1076, Минеи, Туровская псалтырь, Житие Кондрата, Житие Феклы, Златоструй, Пандекты Антиоха и др. тексты// Сайт Екатерины Кисловой <http://ekislova.ru/russian/sources2>.*
24. *Поліщук Я.* Обереги при дорогах / Я. Поліщук // Азалия: літ.-красн. календар Рівнен. На 1994 р. — Рівне: Азалия, 1993. — Вип. II. — С. 143 — 145.
25. *Походження і значення рушників [Електронний ресурс] // Етнохата.* — Режим доступу: <http://etnoxata.com.ua/statti/traditsiji/proishozhdenie-i-znachenie-rushnikov/>.
26. *Православные иконы / Сост.В.Н. Сингаевский.* — М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2006. — 319 с.
27. *Причепий Є.* Вишивка Східного Поділля / Є. Причепий, Т. Причепий.
5. *Borshchenko L.* Narodne mystetstvo Luhanshchyny u fondakh derzhavnoho muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Ukrainy / L. Borshchenko. — Kyiv: Poliprint, 2009. — 82 s.
6. *Bremenskiy A.* Deyaniya arhiiepiskopov gamburskoy tserkvi. Kn. III // "Iz ranney istorii shvedskogo gosudarstva: pervyye opisaniya i zakonyi". — M. RGGU, 1999. — S. 73-74.
7. *Bulhakova L.* Poliskyi rushnyk KhKh st. / L. Bulhakova // Polissia Ukrainy. Materialy istoriko-etnografichnoho doslidzhennia. Vyp. 2: Ovruchchyna. 1995. — Lviv, Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 1999. — S. 329-340.
8. *Vovk Kh.* Studii z ukrainskoi etnografii ta antropologii / Kh. Vovk. — Praha, Ukrainskyi hromadskyi vydavnychiy fond, [1928?] (Druk. "Lehiohrafia") — 356 s.
9. *Voropai O.* Zvychai nashoho narodu: etnografichnyi narys v 2-kh t. T. 1 / O. Voropai — Miunkhen, Ukrainske vydavnytstvo, 1958. — 309 s.
10. *Hridnieva Yu. H.* Evoliutsiia vizantijskoi tradytzii v ikonografii liturhiinoho shytva piznoho serednovichchia [Tekst]: avtoref. dys... kand. mystetstvovnavstva: 17.00.05 /Yu. Hridnieva; Kharkivska derzh. akademiia dyzainu i mystetstv. — Kh., 2008. — 20 s.
11. *Doroha N.P.* Rushnyky Donechchyn z babusynoi skryni / N. Doroha. — Donetsk: FOP Dmytrenko, 2011. — 228 s.
12. *Zhavoronok V. V.* Znaky ukrainskoi etnokultury: Slovnyk-dovidnyk. — K.: Dovira, 2006. — S. 48.
13. *Zakharchuk-Chukhai R.* Narodne dekoratyvne mystetstvo / R. Zakharchuk-Chukhai // Polissia Ukrainy. Materialy istoriko-etnografichnoho doslidzhennia. Vyp. 2: Ovruchchyna. 1995. — Lviv, Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 1999. — S. 293 — 328.
14. *Kara-Vasylieva T.* Istoriia ukrainskoi vyshyvky [Tekst]: knyha-albom / T. Kara-Vasylieva. — K.: Mystetstvo, 2008. — 464 s.
15. *Kytova S.* Polotniani litopys Ukrainy: semantyka ornamentu ukrainskoho rushnyka / S. Kytova. — Cherkasy, "Brama", 2003. — 224 s.
16. *Kratkiy slovar drevnerusskogo yazyka [Elektronnyy resur].* — Rezhim dostupa:<http://old-ru.ru/old.html>.
17. *Kulchytska A. Ya.* Ornament trypilskoi kultury i ukrainska vyshyvka XX st. / A. Kulchytska; Uporiad., red. V. Trypachuk; Foto V. Kulchytska-Kavka. — Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi naukovoï biblioteky im. V.Stefanyka, 1995. — 72 s.
18. *Lashchuk Yu. P.* Narodne mystetstvo Ukrainskoho Polissia / Yu. Lashchuk. — Lviv: Kameniar, 1992. — 134 s.
19. *Levi-Bryul L.* Sverh'estestvennoe v pervobyitnom myshlenii / L. Levi-Bryul. — M.: Pedagogika-Press, 1994. — 608 s.
20. *Levin I.* Dvoeverie i narodnaya religiya v istorii Rossii / I. Levin ; [Perevod s angliyskogo A. L. Toporkova i Z. N. Isidorovoy]. — M.: Indrik, 2004. — 216 s.
21. *Mytropolyt Ilarion (Ohienko).* Dokhrystyianski viruvannia ukrainskoho narodu [Ist.-relih. monohr.] / I. Ohienko; [Vyd. dr.]. — Vydavnytstvo: Vinnipeh, "Volyn" (1965) / Kyiv, Oberehy, 1995. — 424 s.
22. *Ovsyaniko-Kulikovskiy D. N.* Psihologiya myslis i chuvstva. Hudozhestvennoe tvorchestvo. Osnovy vedaizma / D. N. Ovsyaniko-Kulikovskiy. — SPb.: Izd. t-va "Obschestvennaya polza", 1909. — 235 s.
23. *Podborka drevneyshih tekstov drevnerusskogo izvoda (Ostromirovo, Arhangel'skoe evangelie, Izborniki 1073 i 1076, Minei, Turovskaya psaltyr, Zhitie Kondrata, Zhitie Fekly, Zlatostroy, Pandekty Antioha i dr. teksty// Sayt Ekateriny Kislovoy <http://ekislova.ru/russian/sources2>.*
24. *Polishchuk Ya.* Oberehy pry dorohakh / Ya. Polishchuk // Azaliia: lit-kraiezn.kalendar Rivnen. Na 1994 r. — Rivne: Azaliia, 1993. — Vyp. II. — S. 143 — 145.
24. *Pokhodzhennia i znachennia rushnykiv [Elektronnyi resurs] // Etnokhata.* — Rezhym dostupu: <http://etnoxata.com.ua/statti/traditsiji/proishozhdenie-i-znachenie-rushnikov/>.
25. *Pravoslavnye ikony / Cost.V.N. Singaevskiy.* — M.: AST; SPb.: Poligon, 2006. — 319 s.
27. *Prychepii Ye.* Vyshyvka Skhidnoho Podillia / Ye. Prychepii,

- чепій. Відповідальний за випуск: Л.Лихач. — К.: Родовід-Оранта, 2009. — 108 с.
28. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Б. Рыбаков. — М.: Наука, 1987. — 783 с.
29. Семчишин М. Тисяча років української культури (Історичний огляд культурного процесу) / М. Семчишин. — Нью Йорк, 1985. — 550 с.
30. Словарь української мови. В 4-х тт. (за ред. Б. Грінченка). — К., 1907–1909. — Т. 2. — С. 464.
31. Смолінський С. Гуцульська курна хата [Електронний ресурс] / С. Смолінський // Журн. Краєзнавство. — Київ. — 1994. — №1–2. — С. 48–51. — Режим доступу: <http://etnoua.info/novyny/huculska-kurna-hata-smolinskyj/>.
32. Сторожук С. В. Нація: історія і теорія проблеми (історико-філософський вимір): [монографія] / С. Сторожук. — Київ: ВАДЕКС, 2013. — 318 с.
33. Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля [Электронный ресурс] / В. Даль. — Режим доступа: <http://slovardalja.net/word.php?wordid=40828>.
34. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка [Электронный ресурс] / М. Фасмер. — Режим доступа: <http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-vasmer-term-14128.htm>.
- T. Prychepii. Vidpovidalnyi za vypusk: L.Lykhach. — K.: Rodovid-Oranta, 2009. — 108 s.
28. Rybakov B.A. Yazyichestvo drevney Rusi / B. Rybakov. — M.: Nauka, 1987. — 783 s.
29. Semchysyn M. Tysiacha rokiv ukrainskoi kultury (Istorychnyi ohliad kulturnoho protsesu) / M. Semchysyn. — Niu York, 1985. — 550 s.
30. Slovar ukrainskoi movy. V 4-kh tt. (za red. B. Hrinchenka). — K., 1907–1909. — T. 2. — S. 464.
31. Smolynskiy S. Huculska kurna khata [Elektronnyi resurs] / S. Smolynskiy // Zhurn. Kraieznavstvo. — Kyiv. — 1994. — №1–2. — S. 48–51. — Rezhym dostupu: <http://etnoua.info/novyny/huculska-kurna-hata-smolinskyj/>.
32. Storozhuk S. V. Natsiia: istoriia i teoriia problemy (istoryko-filosofskiy vymir): [monohrafiia] / S. Storozhuk. — Kyiv: VADEKS, 2013. — 318 s.
33. Tolkovyyi slovar zhivago velikarusskago yazyika Vladimira Dalja [Elektronnyy resur] / V. Dal. — Rezhim dostupa: <http://slovardalja.net/word.php?wordid=40828>.
34. Fasmer M. Etimologicheskii slovar russkogo yazyika [Elektronnyy resur] / M. Fasmer. — Rezhim dostupa: <http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-vasmer-term-14128.htm>.

Богомолец Ольга Вадимовна

Рушник как сакральный символ украинской культуры

Аннотация. В статье показано, что широкое использование вышитых рушников в современной обрядовой практике украинцев, сопровождается отчетливым дефицитом знаний содержания и символики вышитого рушника. Между тем, последний был одним из немногих феноменов украинской культуры, который неизменно сохранял свое содержание в различных мировоззренческих традициях, поскольку считался не только оберегом, но и средством обеспечения сакральной связи с миром божественным. Наряду с указанным, вышитый рушник считается средством конструирования миропорядка, судьбы и благосостояния.

Ключевые слова: вышивка, рушник, символ, обрядовая практика, убрис, набожники, утирач.

Bohomolets Olha

Embroidered towel as sacred symbol of ukrainian culture

Summary. In recent years, in Ukrainian society, there is a striking flash of curiosity about Ukrainian embroidery. After all, the embroidery itself, instead of borscht, varenyky or fat, began to be regarded as the main symbols of Ukrainian culture. With embroidery and above all embroidered shirt, not only Ukrainian but also leading cultural and political leaders demonstrate their loyalty to Ukraine and Ukrainians. This, in turn, forms the foundation for its integration into the system of those cultural achievements, which form the basis of intercultural interaction, turning embroidery into a kind of “business card” of Ukraine, a symbol that distinguishes Ukrainian culture among others.

Despite the important role of embroidery in the process of forming a symbolic series of Ukrainian culture, it is now developing rather as a tribute to the fashion, which often manifests itself in the unconscious reproduction of tradition, the content of which remains not only attention of ordinary Ukrainians, but also the scientific community. Of course, in this context, it is not so much about forgetting the technique of Ukrainian embroidery, because in recent years the attention to them has been steadily increasing, rather than about the loss or, more precisely, of the transformation of the historically formed symbolic and functional significance of embroidery in human life. Today, embroidery is a national symbol, and sometimes decorations, however, even in the last century, it carried some kind of symbolic meaning: being an unchanging element and sacred symbols of the ritual practice of the people, the ornamented towel was considered, on the one hand, as a shade, and on the other hand — a means of securing sacred connection with the divine world. Along with the above, the ornamented towel is considered a symbolic means of designing the world order, destiny and well-being.

As unchanged elements of the ritual practice of the Ukrainian people, ornamented towels were used, on the one hand, for constructing vertical (with the dead and unborn, with God) and horizontal (social hierarchy) sacred ties, and on the other hand, as a means of

sacralization and differentiation of the interior space home according to age, gender and social hierarchy. In particular, hung on the left women's towel-utirach has always been there where there was another exclusively female element of the house — an oven, the space around which was also purely feminine. Instead, hung on the right man's towel-utirach was placed on the light, heavenly, divine side of the sacred space of the house; It was here that there was a table (“altar”) and home icons (“gods”). Thus, towels in the house, along with the other, were symbols of the connection between male and female, which existed in the house in an inseparable unity and was the key to the eternal life of the family.

The idea of unity and the attempt to unite with higher forces through a towel (ubrus) has developed in Christian culture. For example, the first Christians created a retelling of the non-wrought face of Christ for the Edesian king in the end which, reflected on the white ubrus, the face of the Savior became the symbol of the one hand, the sacred connection of Christ with the faithful, and on the other — the way to God, the way to the kingdom of heaven, which passed through Christ.

Along with the mentioned in the work, the reasons for the contradictions that arise during the determination of the exact time of the arrival of the ornamented towel in the sacred space of the Ukrainian home are explicated and it has been shown that its widespread use in the sacred space of the house evolved with the peculiarity of architectural development — in different regions the way of housing construction developed on different and ended only in the early twentieth century. Against this background, it is emphasized that the most probable time of entry of an ornamented towel in the sacred space of the Ukrainian house is the nineteenth century.

Key words: embroidery, embroidered towel, symbol, ritual practice, ubrus, nabozhnyk, utirach.